NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-9]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

UO'K: 82.091:81'255.4

QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIKDA PSIXOLOGIK TALQIN MASALALARI

Mirzanazarova Vazira Akbaraliyevna
Namangan davlat universiteti, Fakultetlararo chet tillar kafedrasi o'qituvchisi, Namangan, O'zbekiston
ORCID: 0009-0009-9330-126X
E-mail: vazira.mirzanazarova1975@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada badiiy asardagi psixologik tasvirning qiyosiy adabiyotshunoslik va tarjimashunoslik nuqtai nazaridan talqin etilishi masalalari tadqiq etiladi. Tadqiqot materialini rus (F.M. Dostoyevskiy, L.N. Tolstoy, A.P. Chexov), ingliz (V. Vulf, E. Xeminguey) va o'zbek (A. Qodiriy, Cho'lpon, A. Qahhor) nasridan olingan psixologik tasvir parchalari tashkil etadi. Psixologik talqin muallif, personaj, tarjimon va maqsad til o'quvchisi ruhiyatini bog'lovchi ko'p bosqichli jarayon sifatida modellashtirildi; bu jarayonda lisoniy va madaniy-psixologik «filtr»lar ajratildi. A.B. Yesin tasnifi asosida psixologizmning bevosita, bilvosita va umumlashtiruvchi-belgilovchi shakllari tarjima xavfi nuqtai nazaridan tavsiflandi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, eng katta yo'qotishlar bilvosita psixologizm — badiiy detal, sukut, nutq ritmi va erkin-o'zlashtirma nutq sohasida yuz beradi; tarjimonning matnni «izohlab yuborish»ga moyilligi asl matndagi psixologik noaniqlikni yo'qqa chiqaradi. Maqolada psixologik talqin adekvatligini baholashning besh mezoni taklif etiladi: ichki nutq shaklining saqlanishi, ritmik-sintaktik muvofiqlik, detal funksiyasining saqlanishi, noaniqlik darajasining saqlanishi va madaniy-psixologik moslashuv me'yori.*

Kalit so'zlar: *psixologik talqin, psixologizm, qiyosiy adabiyotshunoslik, badiiy tarjima, ichki monolog, erkin-o'zlashtirma nutq, badiiy detal, tarjimon retsepsiyasi.*

ВОПРОСЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ В СРАВНИТЕЛЬНОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ И ПЕРЕВОДОВЕДЕНИИ

Аннотация: *В статье исследуются проблемы интерпретации психологического изображения в художественном произведении с позиций сравнительного литературоведения и переводоведения. Материалом исследования послужили фрагменты психологического изображения из русской (Ф.М. Достоевский, Л.Н. Толстой, А.П. Чехов), английской (В. Вулф, Э. Хемингуэй) и узбекской (А. Кадыри, Чулпан, А. Каххар) прозы. Психологическая интерпретация смоделирована как многоэтапный процесс, связывающий психику автора, персонажа, переводчика и читателя перевода; в этом процессе выделены языковой и культурно-психологический «фильтры». На основе классификации А.Б. Есина прямая, косвенная и суммарно-обозначающая формы психологизма описаны с точки зрения переводческого риска. Анализ показал, что наибольшие потери возникают в сфере косвенного психологизма — художественной детали, умолчания, ритма речи и несобственно-прямой речи; склонность переводчика к «разъяснению» текста уничтожает психологическую неопределённость оригинала. Предложены пять критериев оценки адекватности психологической интерпретации: сохранение формы внутренней речи, ритмико-синтаксическое соответствие, сохранение функции детали, сохранение степени неопределённости и мера культурно-психологической адаптации.*

Ключевые слова: *психологическая интерпретация, психологизм, сравнительное литературоведение, художественный перевод, внутренний монолог, несобственно-прямая речь, художественная деталь, переводческая рецепция.*

ISSUES OF PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION IN COMPARATIVE LITERARY STUDIES AND TRANSLATION STUDIES

Abstract: *The article examines the interpretation of psychological representation in literary works from the standpoint of comparative literature and translation studies. The research material consists of passages of psychological representation taken from Russian (F.M. Dostoevsky, L.N. Tolstoy, A.P. Chekhov), English (V. Woolf, E. Hemingway) and Uzbek (A. Qodiriy, Cho'lpon, A. Qahhor) prose. Psychological interpretation is modelled as a multi-stage process linking the minds of the author, the character, the translator and the target reader, within which linguistic and cultural-psychological «filters» are distinguished. Drawing on A.B. Esin's classification, the direct, indirect and summarising forms of psychologism are described in terms of translation risk. The analysis shows that the greatest losses occur in the domain of indirect psychologism — the artistic detail, silence, speech rhythm and free indirect discourse; the translator's tendency to «explain» the text eliminates the psychological indeterminacy of the original. Five criteria for assessing the adequacy of psychological interpretation are proposed: preservation of the form of inner speech, rhythmic-syntactic correspondence, preservation of the function of detail, preservation of the degree of indeterminacy, and the measure of cultural-psychological adaptation.*

Keywords: *psychological interpretation, psychologism, comparative literature, literary translation, interior monologue, free indirect discourse, artistic detail, translator's reception.*

1. KIRISH

Badiiy adabiyot insonni tasvirlar ekan, uning tashqi qiyofasi va xatti-harakatlarinigina emas, balki ichki dunyosini — kechinmalari, ikkilanishlari, yashirin istaklari va ongida kechayotgan jarayonlarni ham ochib beradi. Aynan shu xususiyat so‘z san’atini insonni bilishning o‘ziga xos shakliga aylantiradi. Adabiyotshunoslikda bu hodisa «psixologizm» atamasi bilan ifodalanadi va muallifning personaj ruhiyatini badiiy vositalar orqali tizimli tasvirlash tamoyilini anglatadi. N.G. Chernishevskiy L.N. Tolstoyning ilk qissalari haqida yozar ekan, yozuvchi ijodiga xos «qalb dialektikasi»ni — his-tuyg‘ularning bir-biridan o‘sib chiqishi, to‘qnashuvi va o‘zgarishi jarayonini — alohida ta’kidlagan edi. O‘shandan buyon psixologik tasvir badiiy matn qimmatini belgilovchi asosiy mezonlardan biri sifatida qaraladi.

Psixologik tasvir matnda kamdan-kam hollarda ochiq-oydin beriladi; u ko‘pincha qatlam-qatlam, ishora va sukut orqali namoyon bo‘ladi. Personajning «nima deyotgani» bilan «nima his qilayotgani» o‘rtasidagi masofa, gap ritmidagi uzilish, bir qarashda ahamiyatsiz ko‘rinadigan buyum yoki imo-ishora — bularning barchasi o‘quvchidan faol talqin talab qiladi. Bunday matn boshqa tilga o‘girilganda talqin vazifasi ikki karra murakkablashadi: tarjimon avval asl matnning o‘quvchisi sifatida personaj ruhiyatini anglashi, so‘ngra uni boshqa til va boshqa madaniy-psixologik muhitda yashovchi o‘quvchi uchun qayta yaratishi lozim. Shu ma’noda har qanday badiiy tarjima, eng avvalo, psixologik talqinning natijasidir.

Qiyosiy adabiyotshunoslik uchun bu masala alohida ahamiyat kasb etadi, chunki turli milliy adabiyotlarda psixologizmning shakllanish yo‘llari bir xil kechmagan. Rus klassik nasrida ruhiy tahlil va ichki monolog XIX asrning o‘rtalaridayoq yetakchi badiiy tamoyilga aylangan bo‘lsa, ingliz modernizmida XX asr boshida «ong oqimi» texnikasi shakllandi. O‘zbek nasrida esa psixologik tasvir XX asrning 20–30-yillarida A. Qodiriy va Cho‘lpon, keyinroq A. Qahhor ijodida yangi bosqichga ko‘tarildi; bu jarayonda mumtoz adabiyotning ramziy-majoziy an’anasi bilan rus va Yevropa realistik nasri tajribasi uyg‘unlashdi. Demak, psixologik matnni o‘girish faqat lisoniy hodisa emas, balki adabiy an’analararo muloqot hamdir.

Mavzuning dolzarbligi bir necha omil bilan belgilanadi. Birinchidan, so‘nggi yillarda o‘zbek adabiyotining yirik namunalari, jumladan, «O‘tkan kunlar» va «Kecha va kunduz» romanlari ingliz tiliga o‘girilib, xorijiy o‘quvchiga yetib bormoqda, jahon adabiyotining psixologik nasri esa o‘zbek tiliga qayta-qayta tarjima qilinmoqda. Bu jarayon tarjima sifatini baholashning faqat lingvistik emas, balki psixopoetik mezonlarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Ikkinchidan, mavjud tadqiqotlarda psixologik tasvir, asosan, alohida milliy adabiyot doirasida o‘rganilgan, uning tarjimadagi taqdiri esa ayrim kuzatishlar darajasida qolib kelmoqda. Uchinchidan, adabiyotshunoslikdagi psixologizm nazariyasi bilan tarjimashunoslikdagi ekvivalentlik va transformatsiya nazariyalarini birlashtiruvchi yaxlit metodik apparat hali yaratilmagan. Mazkur bo‘shliq tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi — qiyosiy adabiyotshunoslik va tarjimashunoslik kesishmasida psixologik talqinning nazariy asoslarini aniqlash, psixologik tasvir vositalarini tarjima nuqtai nazaridan tasniflash hamda psixologik talqin adekvatligini baholash mezonlarini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo‘yildi: (1) psixologik talqinga oid adabiyotshunoslik, psixologiya va tarjimashunoslik konsepsiyalarini qiyosiy tizimlashtirish; (2) psixologik talqin jarayonining «muallif — personaj — tarjimon — o‘quvchi» zanjiridagi modelini taklif etish; (3) psixologizm shakllari va vositalarini tarjima xavfi nuqtai nazaridan tasniflash; (4) rus, ingliz va o‘zbek nasridan olingan parchalar asosida tarjima muammolarini tahlil qilish; (5) psixologik talqin adekvatligini baholash mezonlarini ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti — rus, ingliz va o‘zbek badiiy nasridagi psixologik tasvir; predmeti esa psixologik tasvirning qiyosiy talqini va uni badiiy tarjimada qayta yaratish qonuniyatlaridir.

Maqola quyidagicha tuzilgan: ikkinchi bo‘limda mavzuga oid nazariy adabiyot tahlil qilinadi va tadqiqot bo‘shlig‘i aniqlanadi; uchinchi bo‘limda material, tanlash mezonlari va tahlil metodikasi bayon etiladi; to‘rtinchi bo‘limda natijalar jadval va diagrammalar yordamida taqdim etilib, muhokama qilinadi; beshinchi bo‘limda asosiy xulosalar umumlashtiriladi.

2. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Badiiy matnni psixologik talqin qilishning nazariy ildizlari A.A. Potebnya asarlariga borib taqaladi. Olim V. fon Gumboldt g‘oyalarini rivojlantirib, so‘zning «ichki shakli» va tushunish jarayonining ijodiy tabiati haqidagi ta’limotni yaratdi. Uning «har qanday tushunish ayni paytda tushunmaslik hamdir» degan fikri [1] tarjimashunoslik uchun tamal toshi ahamiyatiga ega: agar bir til egalari ham matnni bir xilda tushunmasa, boshqa til va madaniyatga mansub tarjimon talqini muqarrar ravishda o‘ziga xos bo‘ladi.

XX asrda psixologik talqin bir necha mustaqil yo‘nalishda rivojlandi. Z. Freyd badiiy ijodni ongsiz istaklarning ramziy ro‘yobga chiqishi, «uyg‘oq holdagi tush» sifatida talqin qildi [11]. K.G. Yung esa individual ongsizlik o‘rniga jamoaviy ongsizlik va arxetiplar tushunchasini ilgari surib, badiiy ijodning «psixologik» va «vizionar» turlarini farqladi [12]. Psixoanalitik yondashuv qiyosiy adabiyotshunoslikka turli xalqlar adabiyotidagi umumiy obraz va motivlarni izohlash imkonini bergan bo‘lsa-da, tarjima uchun uning ahamiyati, asosan, ramziy qatlamni saqlash talabi bilan cheklanadi.

L.S. Vigotskiy «San’at psixologiyasi» asarida estetik reaksiyaning manbaini muallif yoki o‘quvchi shaxsida emas, balki matnning o‘zida — shakl bilan material o‘rtasidagi qarama-qarshilikda ko‘rdi [2]. Bu xulosa tarjimashunoslik uchun g‘oyat muhimdir: agar badiiy ta’sir shakl orqali yuzaga kelsa, tarjimada shaklni «tekislash» mazmun saqlangan holda ham ta’sirni yo‘qotishga olib keladi. M.M. Baxtin esa F.M. Dostoyevskiy romanlarini tahlil qilib, personaj ongi muallif ongiga

bo‘ysunmaydigan mustaqil «ovoz» ekanini ko‘rsatdi va polifonik roman nazariyasini yaratdi [3]. Baxtin konsepsiyasidan tarjima uchun muhim talab kelib chiqadi: personaj ovozi tarjimon ovozi bilan almashtirilmasligi kerak.

Psixologik tasvir poetikasi L.Ya. Ginzburg va A.B. Yesin ishlarida tizimli o‘rganildi. L.Ya. Ginzburg psixologik nasrning janriy manbalarini — xat, kundalik, memuarni — o‘rganib, ichki dunyo tasvirining tarixiy o‘zgaruvchanligini asosladi [4]. A.B. Yesin psixologizmning uch shaklini — bevosita (ichki monolog, ruhiy tahlil, tush), bilvosita (portret, imo-ishora, detal, peyzaj orqali) va umumlashtiruvchi-belgilovchi (his-tuyg‘uni qisqa nomlash) shakllarini ajratdi [5]. G‘arb narratologiyasida D. Kon ong tasvirining uch usulini — psixonarratsiya, ko‘chirilgan ichki monolog va bayon qilingan monolog (erkin-o‘zlashtirma nutq)ni farqladi [13]. Yu.M. Lotman esa badiiy matnni ko‘p qatlamli modellashtiruvchi tizim sifatida talqin qilib, har bir qatlamning ma’no hosil qilishdagi ishtirokini ko‘rsatdi [6].

Retseptiv estetika psixologik talqinda o‘quvchining faol ishtirokini birinchi o‘ringa olib chiqdi. V. Izer matndagi «bo‘shliqlar» (Leerstellen) o‘quvchi tasavvuri bilan to‘ldirilishini va aynan shu jarayonda estetik tajriba shakllanishini ko‘rsatdi [14]. N. Xolland o‘quvchi matnni o‘z shaxsiy «identiklik mavzusi» orqali qabul qilishini asosladi [15], K. Otli esa badiiy asarni ijtimoiy-psixologik tajribaning «simulyatsiyasi» sifatida ta’riflab, empatiya mexanizmlarini tadqiq etdi [16]. A. Vejbitskaya his-tuyg‘u nomlarining madaniyatlararo nisbiyligini, ya’ni bir tilda mavjud emotsional tushunchaning boshqasida aynan muqobili bo‘lmasligi mumkinligini ko‘rsatdi [24]. V. Nabokov esa «Yevgeniy Onegin» tarjimasiga yozgan sharhida rus tilidagi «тоска» so‘zining ma’no qamrovini ingliz tilida bitta so‘z bilan berib bo‘lmasligini ta’kidlagan edi [25].

Tarjimashunoslikda psixologik jihat, eng avvalo, tarjimon faoliyatini tahlil qilish orqali yoritildi. I. Leviy tarjimani qarorlar qabul qilish jarayoni sifatida ko‘rib chiqdi va unda asl matnni tushunish, uni talqin qilish hamda qayta uslublashtirish bosqichlarini ajratdi [8]. A. Popovich tarjimadagi «ifoda siljishlari» nazariyasini ishlab chiqib, ular tarjimon individualligi va maqsad madaniyat me’yorlari bilan shartlanishini ko‘rsatdi [9]. Yu. Nayda tarjima muvaffaqiyatini retseptor reaksiyasining muvofiqligi bilan o‘lchashni taklif etdi [17], R. Yakobson tarjimaning tillararo, tilichi va intersemiotik turlarini farqlab, har qanday tarjimani belgining boshqa belgilar tizimidagi talqini sifatida ta’rifladi [18]. V.N. Komissarov esa ekvivalentlik darajalari ierarxiyasida kommunikativ maqsad darajasini eng yuqori o‘ringa qo‘ydi [10]. H. Krings va P. Kussmaul «ovoz chiqarib fikrlash» protokollari yordamida tarjimon ongida kechadigan jarayonlarni empirik o‘rganishni boshlab berdilar [19; 20]. G. Turi tarjimon qarorlarini maqsad madaniyatdagi me’yorlar bilan bog‘ladi [21].

Qiyosiy adabiyotshunoslik va tarjimashunoslik o‘rtasidagi aloqa masalasini V.M. Jirmunskiy, S. Basnett va D. Damrosh atroflicha yoritdi. V.M. Jirmunskiy adabiy hodisalarning o‘xshashligini kontakt aloqalar va tipologik analogiyalar bilan izohlashni farqladi [7]. S. Basnett tarjimashunoslikni qiyosiy adabiyotshunoslikning yordamchi sohasi emas, balki uning markaziy yo‘nalishi sifatida qarashni taklif qildi [22]. D. Damrosh esa jahon adabiyotini «tarjimada boyiydigan» asarlar majmui sifatida ta’rifladi [23].

O‘zbek tarjimashunosligida badiiy tarjimaning ijodiy tabiati, milliy uslub va milliy koloritni saqlash masalalari G‘. Salomov, N. Komilov, Q. Musayev ishlarida yoritilgan [26; 27; 28]. G‘. Salomov tarjimani asl asarni yangi til materialida qayta yaratish sifatida ta’riflab, uslubiy muvofiqlikni tarjima sifatining asosiy mezoni deb bildi. N. Komilov Sharq va G‘arb tarjima an’analarini qiyosiy o‘rgandi, Q. Musayev esa tarjima transformatsiyalarini o‘zbek tili materialida tizimlashtirdi. D. Quronov Cho‘lpon nasrini tahlil qilib, o‘zbek romanchiligida psixologizm poetikasining shakllanishini ochib berdi va psixologik tasvirni nazariy jihatdan ta’rifladi [29; 30].

Mavjud tadqiqotlarni tahlil qilish quyidagi bo‘shliqlarni aniqlashga imkon berdi. Birinchidan, psixologizm nazariyasi (Yesin, Kon, Ginzburg) va tarjima jarayoni psixologiyasi (Leviy, Popovich, Krings) bir-biridan alohida rivojlangan, ularni bog‘lovchi yaxlit model mavjud emas. Ikkinchidan, psixologizm shakllari tarjima xavfi nuqtai nazaridan tasniflanmagan. Uchinchidan, rus, ingliz va o‘zbek nasri materialida psixologik tasvirni o‘girish muammolari qiyosiy jihatdan kam o‘rganilgan. To‘rtinchidan, psixologik talqin adekvatligini baholashning operatsional mezonlari taklif etilmagan. Mazkur maqola ana shu bo‘shliqlarni to‘ldirishga qaratilgan.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot sifatiy (kvalitativ) dizayn asosida olib borildi. Uning maqsadi chastotalarni hisoblash emas, balki psixologik tasvirning tarjimada o‘zgarish mexanizmlarini ochib berish va ularni nazariy jihatdan umumlashtirishdan iborat. Shu bois tahlil «yaqin o‘qish» tamoyiliga tayanib, har bir parchani ko‘p bosqichli izchil talqin qilish yo‘li bilan amalga oshirildi.

Tadqiqot materialini psixologik nasrning turli milliy an’analarini aks ettiruvchi sakkiz asardan olingan parchalar tashkil qildi. Asarlarni tanlashda ular o‘z adabiyotida psixologizmning muayyan shaklini namunaviy tarzda namoyon etishi va o‘zbek yoki ingliz tiliga o‘girilganligi hisobga olindi. Material tarkibi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Tadqiqot materialining tarkibi

Asar (muallif, yil)	Til	Psixologizmning yetakchi shakli	Tahlil yo‘nalishi
F.M. Dostoyevskiy. «Jinoyat va jazo» (1866)	rus	ichki monolog, ruhiy tahlil, polifoniya	rus → o‘zbek
L.N. Tolstoy. «Anna Karenina» (1877)	rus	«qalb dialektikasi», ruhiy tahlil	rus → o‘zbek
A.P. Chexov. «Тоска» (1886)	rus	bilvosita psixologizm, detal, takror	rus → o‘zbek
V. Vulf. «Mrs Dalloway» (1925)	ingliz	ong oqimi, erkin-o‘zlashtirma	ingliz → o‘zbek

Asar (muallif, yil)	Til	Psixologizmning yetakchi shakli	Tahlil yo‘nalishi
		nutq	
E. Xeminguey. «The Old Man and the Sea» (1952)	ingliz	«aysberg» tamoyili, sukut	ingliz → o‘zbek
A. Qodiriy. «O‘tkan kunlar» (1926)	o‘zbek	muallif sharhi, maktub, ichki kurash	o‘zbek → ingliz
Cho‘lpon. «Kecha va kunduz» (1936)	o‘zbek	lirik-psixologik tasvir, qo‘shiq, sukut	o‘zbek → ingliz
A. Qahhor. Hikoyalar («Bemor», «O‘g‘ri»)	o‘zbek	lakonik detal, kinoya	o‘zbek → ingliz

Parchalarni tanlash mezonlari sifatida quyidagilar belgilandi: (a) parchada personajning ichki holati tasvirning asosiy obyekti bo‘lishi; (b) psixologizm shakli A.B. Yesin va D. Kon tasniflari bo‘yicha aniq belgilanishi; (v) parchani o‘girishda tarjimondan muayyan talqiniy qaror talab etilishi, ya’ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri lug‘aviy muvofiqlik yetarli bo‘lmasligi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: qiyosiy-tipologik metod — turli adabiyotlardagi psixologik tasvir an’analarini chog‘ishtirish uchun; psixopoetik tahlil — parchadagi psixologik yukni va uni tashuvchi badiiy vositalarni aniqlash uchun; germenevtik metod — asl matn talqinining muqobil imkoniyatlarini ochish uchun; tarjima transformatsiyalari tahlili — tarjimada yuz beradigan siljishlarni aniqlash uchun; model tarjima metodi — tadqiqotchi tomonidan muqobil tarjima variantlarini tuzish va ularni qiyoslash uchun; modellashtirish — psixologik talqin jarayonining umumiy sxemasini yaratish uchun.

Har bir parcha besh bosqichda tahlil qilindi: (1) parchaning psixologik yuki — qanday ruhiy holat, qay darajada ochiq yoki yashirin tasvirlangani aniqlandi; (2) psixologizm shakli belgilandi; (3) bu yukni tashuvchi lisoniy va kompozitsion vositalar ajratildi; (4) tarjimada saqlanishi shart bo‘lgan invariant — psixologik dominanta belgilandi; (5) mumkin bo‘lgan tarjima variantlari invariantni saqlash darajasi bo‘yicha baholandi.

Tadqiqotning cheklovlari. Birinchidan, tahlil sifatiy xarakterga ega bo‘lib, keltirilgan parchalar umumlashmalarni tasvirlovchi namunalar vazifasini bajaradi; ular asosida chastotaviy xulosalar chiqarilmaydi. Ikkinchidan, material nasriy asarlar bilan cheklangan — she’riy matnda psixologik tasvirning tarjimasi vazn, qofiya va ohang omillari tufayli alohida tadqiqotni talab qiladi. Uchinchidan, psixologik talqin tabiatan subyektiv elementga ega; uni kamaytirish uchun har bir talqin nazariy manbalardagi mezonlar bilan asoslandi.

4. NATIJALAR VA TAHLIL

4.1. Psixologik talqinning nazariy yondashuvlari: qiyosiy tizimlashtirish

Adabiyotlar tahlili psixologik talqinga oid yondashuvlarni yettita guruhga birlashtirish imkonini berdi. Ularning har biri psixologik tasvirning muayyan qirrasini yoritadi va shunga mos ravishda tarjimon oldiga o‘ziga xos talab qo‘yadi. Tizimlashtirish natijalari 2-jadvalda umumlashtirilgan.

2-jadval. Psixologik talqinning nazariy yondashuvlari va ularning tarjimashunoslik uchun ahamiyati

Yondashuv	Vakillari	Asosiy tushunchalar	Tarjima uchun ahamiyati
Psixolingvistik (Potebnya maktabi)	A.A. Potebnya	so‘zning ichki shakli; tushunish — qayta yaratish	tarjimon talqini muqarrar ravishda individual
Psixoanalitik	Z. Freyd, K.G. Yung	ongsizlik, ramz, arxetip	ramziy qatlamni va arxetipik obrazlarni saqlash
Estetik reaksiya psixologiyasi	L.S. Vigotskiy	shakl va material ziddiyati, katarsis	ta’sir shakl orqali yuzaga keladi — shaklni tekislash ta’sirni yo‘qotadi
Dialogik (polifonik)	M.M. Baxtin	personaj ongining mustaqilligi, «o‘zga so‘z»	personaj ovozini tarjimon ovozi bilan almashtirmaslik
Narratologik	D. Kon, L.Ya. Ginzburg, A.B. Yesin	psixonarratsiya, ichki monolog, erkin-o‘zlashtirma nutq; psixologizm shakllari	ong tasviri shaklining grammatik muqobilini tanlash
Retseptiv-estetik	V. Izer, N. Xolland, K. Otli	matndagi bo‘shliqlar, identifikatsiya, empatiya	bo‘shliqlarni tarjimon o‘zi to‘ldirib yubormasligi
Tarjima jarayoni psixologiyasi	I. Leviy, A. Popovich, H. Krings, P. Kussmaul	tushunish — talqin — qayta uslublashtirish; ifoda siljishlari	tarjimon qarorlarini anglash, asoslash va o‘rgatish

Jadvaldan ko‘rinadiki, yondashuvlar psixologik talqinning uch markazi atrofida guruhlanadi: muallif ruhiyati (psixoanalitik va psixolingvistik yondashuvlar), matnning o‘zi (Vigotskiy, Baxtin, narratologiya) hamda o‘quvchi yoki

tarjimon ruhiyati (retseptiv estetika va tarjima jarayoni psixologiyasi). Tarjimashunoslik nuqtai nazaridan eng samarali yondashuvlar matnga yo'naltirilganlaridir, chunki ular psixologik ta'sirni aniq lisoniy-kompozitsion vositalar bilan bog'laydi va shu orqali tarjimada nimani saqlash kerakligini operatsional tarzda belgilashga imkon beradi.

4.2. Psixologik talqin jarayonining modeli

Yuqoridagi yondashuvlarni birlashtirish asosida psixologik talqin jarayonining modeli ishlab chiqildi (1-diagramma). Model besh bo'g'indan iborat bo'lib, ularning har birida psixologik mazmun yangi «tashuvchi»ga o'tadi va muayyan darajada o'zgaradi.

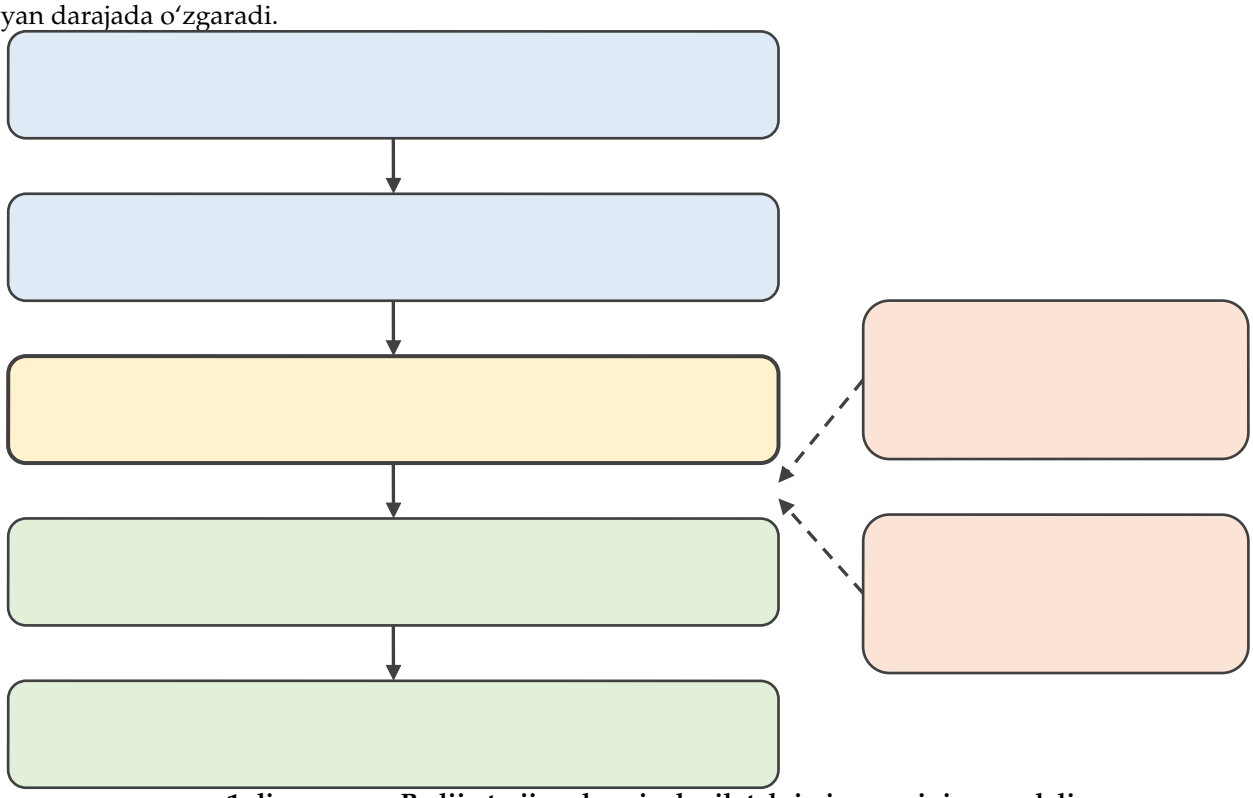

1-diagramma. Badiiy tarjimada psixologik talqin jarayonining modeli

Modelning birinchi bo'g'ini — muallifning ijodiy niyati va uning inson ruhiyati haqidagi tasavvuri. Ikkinchi bo'g'inda bu tasavvur personaj ruhiyati sifatida matnga ko'chadi va psixologizmning muayyan shakllarida moddiylashadi. Uchinchi bo'g'in — modelning markazi: tarjimon bu yerda bir vaqtda ikki rolni bajaradi. U, avvalo, asl matnning o'quvchisi sifatida psixologik yukni qabul qiladi (I. Leviy bo'yicha «tushunish» bosqichi), so'ngra uni talqin qiladi va maqsad tilda qayta uslublashtiradi [8]. To'rtinchi bo'g'inda psixologik tasvir yangi til materialida qayta yaratiladi, beshinchi bo'g'inda esa maqsad til o'quvchisida estetik-psixologik reaksiya hosil bo'ladi.

Tarjimon talqinidan tarjima matniga o'tishda ikki «filtr» ta'sir ko'rsatadi. Lisoniy filtr manba va maqsad tillarning grammatik va uslubiy imkoniyatlaridagi nomutanosiblik bilan bog'liq: masalan, rus tilidagi fe'l turlari yoki ingliz tilidagi zamonlar moslashuvi o'zbek tilida boshqa vositalar — modal yuklamalar, «ekan» shakli, ravishdosh qurilmalari orqali beriladi. Madaniy-psixologik filtr esa his-tuyg'u kategoriyalari, xulq me'yorlari va adabiy an'analardagi farqlarni o'z ichiga oladi. Tarjima adekvatligining yakuniy mezoni Yu. Nayda tamoyiliga ko'ra asl va tarjima o'quvchilari reaksiyalarining muvofiqligidir [17]; biroq psixologik matnda bu reaksiya axborotni anglashdan ko'ra, personajga hamdardlik va uning holatini «ichdan» his qilish bilan bog'liq.

4.3. Psixologizm shakllari va tarjima xavflari

A.B. Yesin tasnifini [5] tarjima nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqish psixologizmning har bir shakli tarjimonga turlicha xavf tug'dirishini ko'rsatdi (2-diagramma).

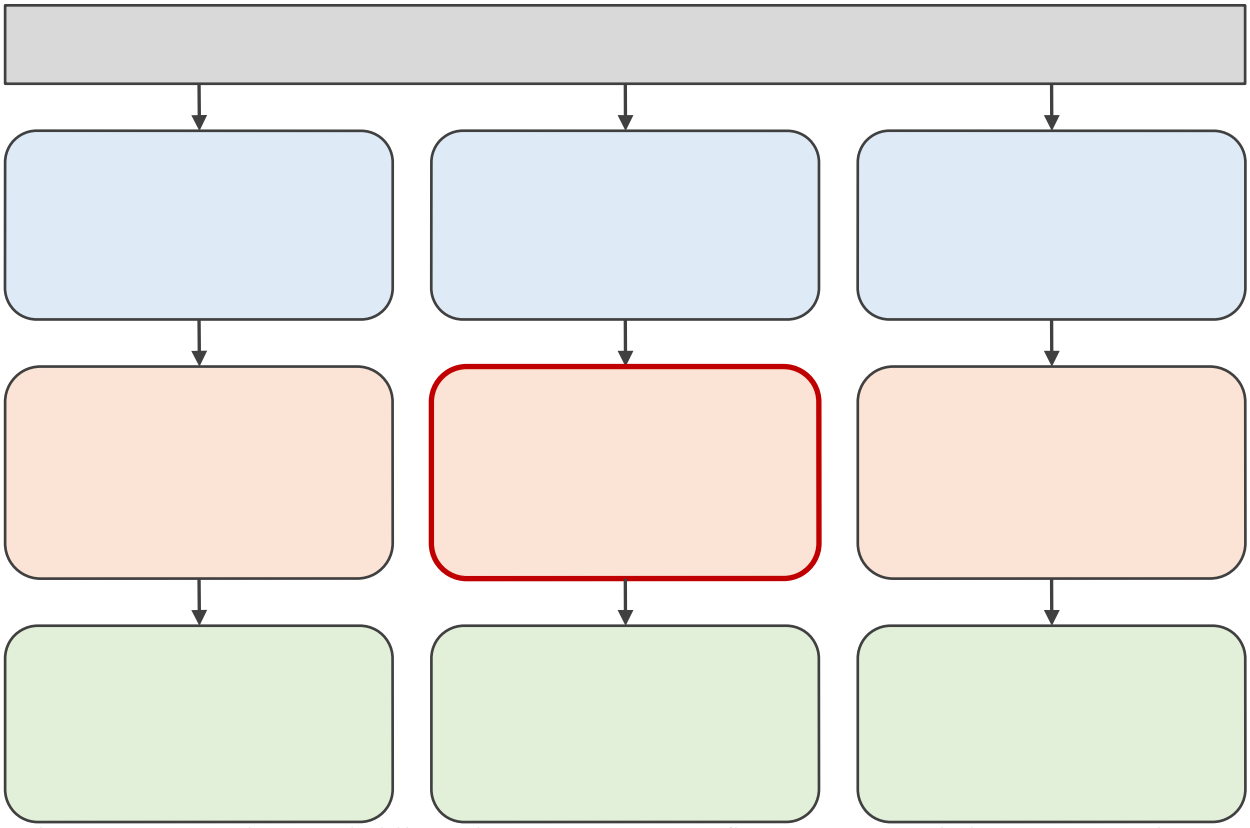

2-diagramma. Psixologizm shakllari, ularga xos tarjima xavflari va tavsiya etiladigan strategiyalar

Bevosita psixologizmda ruhiy holat ochiq tasvirlangani sababli uning mazmuni tarjimada nisbatan oson saqlanadi; asosiy xavf shakl bilan bog‘liq — ichki monolog yoki erkin-o‘zlashtirma nutq tarjimada oddiy muallif bayoniga aylanib qolishi mumkin. Umumlashtiruvchi-belgilovchi shaklda his-tuyg‘u bir so‘z bilan nomlanadi, shuning uchun xavf leksik muqobilni tanlashda, ayniqsa madaniy jihatdan o‘ziga xos emotsiya nomlarida yuzaga keladi. Eng yuqori xavf zonasi esa bilvosita psixologizmdir: bu yerda ruhiy holat umuman nomlanmaydi, u detal, imo-ishora, sukut yoki gap ritmi orqali ishora qilinadi. Tarjimon bu ishorani sezmasa, uni neytral axborot sifatida beradi; sezganda esa ko‘pincha uni «izohlab yuborish»ga — o‘quvchi o‘zi anglashi kerak bo‘lgan narsani ochiq aytib qo‘yishga moyil bo‘ladi. Har ikki holatda ham V. Izer ta’riflagan matn bo‘shlig‘i [14] yo‘qoladi.

Psixologik tasvirning asosiy vositalari va ularga xos tarjima xavflari 3-jadvalda tizimlashtirildi.

3-jadval. Psixologik tasvir vositalari va ularni tarjima qilishdagi xavflar

Vosita	Matndagi vazifasi	Tarjimadagi xavf	Tavsiya etiladigan yo‘l
Ichki monolog	ongni bevosita, «ichdan» ko‘rsatish	ko‘chirma gapga yoki muallif bayoniga aylantirish	shaxs, zamon va sintaktik uzuqlikni saqlash
Erkin-o‘zlashtirma nutq	muallif va personaj ovozining qo‘shilishi	ovozlarni «ajratib» yuborish	modal yuklamalar (axir, -ku, -da), «ekan» shakli
Badiiy detal	ruhiy holatning moddiy ishorasi	izoh qo‘shish yoki tushirib qoldirish	detalni aynan saqlash, izohsiz qoldirish
Sukut, uzilish	aytilmaganning ahamiyatini oshirish	bo‘shliqni to‘ldirish, bog‘lovchi kiritish	punktuatsiya va gap chegarasini saqlash
Nutq ritmi, takror	ruhiy keskinlik dinamikasi	uslubiy «tahrir» bilan takrorni olib tashlash	takror va gap uzunligi nisbatini saqlash
Emotsiya nomi	his-tuyg‘uni umumlashtirib atash	madaniy jihatdan noto‘g‘ri muqobil	kontekstual muqobil, kompensatsiya
Ramz, arxetip	ongsiz qatlamga murojaat	maqsad madaniyatda boshqa ma’no kasb etishi	ramziy funksiyani saqlovchi obraz tanlash

4.4. Ichki nutq va erkin-o‘zlashtirma nutq tarjimasi

Ichki nutq shakllarini o‘girishdagi muammolar, ayniqsa, ingliz modernistik nasri tarjimasida yaqqol ko‘rinadi. V. Vulfning «Mrs Dalloway» romani «Mrs Dalloway said she would buy the flowers herself.» jumlasi bilan boshlanadi. Grammatik jihatdan bu oddiy o‘zlashtirma gap, biroq «herself» so‘zida Klarissaning o‘z ovozi, uning qat’iyati va mustaqillikka intilishi eshitiladi. Keyingi jumla — «For Lucy had her work cut out for her.» — allaqachon erkin-o‘zlashtirma nutqdir: «for» bog‘lovchisi orqali hikoyachi emas, Klarissaning o‘zi qaroriga izoh beradi. O‘zbek tilida bu jumlani «Chunki Lyusining ishi ko‘p edi» tarzida o‘girish mazmunni saqlaydi, lekin ovozni hikoyachiga qaytaradi. «Axir

Lyusining ishi boshidan oshib yotibdi-ku» varianti esa «axir … -ku» modal qolipi yordamida personajning ichki asoslashini, uning o‘zini o‘zi ishontirish ohangini qayta tiklaydi.

Shu tariqa, o‘zbek tilida erkin-o‘zlashtirma nutqning maxsus grammatik ko‘rsatkichi bo‘lmasa-da, uni modal yuklamalar (axir, -ku, -da, -mi), kirish so‘zlari va «ekan» shakli vositasida berish mumkin. «Ekan» shakli ayniqsa samarali: u axborotning so‘zlovchi tomonidan bevosita kuzatilmagani, balki anglangani yoki eshitilganini bildirib, hikoyachi va personaj nuqtai nazarlari o‘rtasidagi masofani boshqarish imkonini beradi. Bu misol lisoniy filtr faqat yo‘qotish manbai emas, balki kompensatsiya imkoniyati ham ekanini ko‘rsatadi.

F.M. Dostoyevskiy nasrida psixologik tasvir boshqacha tabiatga ega. «Jinoyat va jazo» romanining birinchi jumlasida Raskolnikov tor kulbasidan chiqib, ko‘prik tomon «медленно, как бы в нерешимости» yo‘l oladi. «Как бы» birikmasi hikoyachining o‘zi ham qahramon holatini aniq bilmasligini, taxmin qilayotganini bildiradi; aynan shu noaniqlik roman bo‘ylab davom etadigan ichki ikkilanishning birinchi ishorasidir. Agar tarjimon uni «sekin, ikkilanib» deb bersa, holat aniq faktga aylanadi va psixologik noaniqlik yo‘qoladi. «Sekin, go‘yo ikkilanayotgandek» varianti esa «как бы»ning modal vazifasini saqlaydi. Romanning cho‘qqi nuqtalaridan biri — «Тварь ли я дрожащая или право имею?» savolida esa M.M. Baxtin ta’riflagan «o‘zga so‘z» [3] mavjud: qahramon o‘zgalar nazariyasini o‘z ichki nutqiga ko‘chiradi va unga qarshi kurashadi. «Тварь» so‘zining keskin kamsituvchi bo‘yog‘ini yumshatish («men oddiy odammanmi») savolning butun psixologik ziddiyatini so‘ndiradi; «Qaltiroq bir maxluqmanmi men yoki haqqim bormi?» varianti esa inversiya orqali ritmni va so‘zning keskinligini saqlaydi.

4.5. Badiiy detal, sukut va ritm: bilvosita psixologizm tarjimasi

Bilvosita psixologizmning tarjimadagi taqdirini E. Xeminguey nasri yaqqol ko‘rsatadi. Yozuvchi o‘zining «aysberg» tamoyilini ta’riflab, matnda faqat sakkizdan bir qism ko‘rinib turishi, qolgani esa suv ostida qolishi kerakligini aytgan edi. «Chol va dengiz» qissasida Santyago ruhiyati deyarli nomlanmaydi; u qisqa jumlalar, takror va harakat tasviri orqali beriladi. «A man can be destroyed but not defeated» jumlasining ta’siri uning lakonizmida: o‘zbek tilida «Odamni yo‘q qilish mumkin, ammo uni yengib bo‘lmaydi» kabi ixcham variant tamoyilga mos keladi, sabab va oqibatni izohlovchi kengaytirilgan variant esa «aysberg»ning suv ostidagi qismini sirtga chiqarib qo‘yadi.

A.P. Chexovning «Тоска» hikoyasida izvoshchik Iona o‘g‘lining o‘limi haqida kimgadir gapirib berishga intiladi, lekin hech kim uni tinglamaydi va u oxir-oqibat dardini otiga aytadi. Hikoyada ruhiy holat nomlanadi, biroq ayni nom — «тоска» — takror orqali kuchaytiriladi va ko‘lami kengaytiriladi: «Тоска громадная, не знающая границ.» Bu so‘zni o‘zbek tilida bir xil muqobil bilan berish qiyin: «g‘am» va «qayg‘u» sababi aniq bo‘lgan iztirobni bildiradi, «тоска» esa sababdan ham kengroq, yolg‘izlik va tushunilmaslik bilan bog‘liq cho‘ziluvchan ruhiy og‘riqdir. Shu bois kontekstga qarab «dil g‘ashligi», «yurak siqilishi», «hasrat» kabi muqobillardan foydalanish va so‘z takrorini o‘zbek matnida ham saqlash orqali kompensatsiya qilish maqsadga muvofiq.

O‘zbek nasrida bilvosita psixologizmning ustasi sifatida A. Qahhorni ko‘rsatish mumkin. Yozuvchi hikoyalarida personaj kechinmasi deyarli izohlanmaydi: u kichik tafsilot, qisqa dialog yoki kutilmagan yakun orqali beriladi. Ingliz tiliga o‘girishda bunday matnning asosiy xavfi — xorijiy o‘quvchiga tushunarli bo‘lsin deb ijtimoiy-maishiy kontekstni matn ichida izohlab yuborishdir. Natijada hikoyaning kinoyaviy-psixologik zarbasi zaiflashadi. Bu yerda madaniy izohni so‘zboshi yoki tarjimon izohiga ko‘chirib, matnning o‘zida lakonizmni saqlash to‘g‘riroq yo‘l hisoblanadi.

4.6. Milliy-madaniy psixologik kodlar va emotsiya nomlari

Madaniy-psixologik filtr, ayniqsa, o‘zbek nasrini ingliz tiliga o‘girishda kuchli namoyon bo‘ladi. A. Qodiriyning «O‘tkan kunlar» romanida Otabekning ichki kurashi — ota-ona irodasiga hurmat bilan Kumushga bo‘lgan muhabbat o‘rtasidagi ziddiyat — o‘zbek o‘quvchisi uchun axloqiy fojia sifatida qabul qilinadi. G‘arb o‘quvchisi esa individual tanlov erkinligi me’yorlari asosida bu holatni qahramonning qat’iyatsizligi deb talqin qilishi mumkin. Bu holda tarjimon oldida dilemma turadi: matnga izoh kiritib, qahramon xulqini «oqlash»mi yoki madaniy masofani saqlab, o‘quvchini o‘zga ruhiyat bilan yuzma-yuz qoldirishmi. G. Turining me’yorlar nazariyasi nuqtai nazaridan [21] birinchi yo‘l maqsad madaniyatga moslashuvni, ikkinchisi esa asl madaniyatga sodiqlikni anglatadi; psixologik talqin adekvatligi uchun ikkinchi yo‘l afzalroq ko‘rinadi, chunki personaj ruhiyatining madaniy shartlanganligi asarning o‘zagidir.

Cho‘lpon «Kecha va kunduz» romanida Zebi ruhiyatini, asosan, qo‘shiq, sukut va tabiat tasviri orqali beradi. Lirik-psixologik tasvir bu yerda nasr va she’riyat chegarasida turadi: qo‘shiq matni personajning aytolmagan dardini ifodalaydi. Bunday parchalarni o‘girishda qo‘shiqni faqat mazmunan berish yetarli emas — uning ohangdorligi va xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liqligi psixologik funksiyaning ajralmas qismidir.

Emotsiya nomlari darajasida o‘zbek tilidagi «andisha», «armon», «hijolat», «ko‘ngil», «dard» kabi so‘zlar ingliz tilida to‘liq muqobilga ega emas. Masalan, «andisha» boshqalarning ko‘nglini o‘ylab o‘zini tiyishni anglatadi va ijobiy axloqiy baho tashiydi; uni «shyness» yoki «timidity» bilan berish personaj xulqiga salbiy baho yuklaydi. A. Vejbitskaya ta’kidlaganidek [24], emotsiya nomlari madaniy skriptlarni o‘zida jamlaydi, shu sababli ularni tarjima qilishda so‘z emas, skript qayta yaratilishi lozim. Tahlil qilingan parchalardagi xarakterli holatlar 4-jadvalda umumlashtirildi.

4-jadval. Psixologik yukli birliklarning tarjimadagi muammolari va model variantlar

Asl birlik	Psixologik yuk	Tarjimadagi xavf	Model variant
«как бы в нерешимости» (rus)	ikkilanish taxminiy; hikoyachi ham aniq bilmaydi	holatni aniqlashtirib yuborish («ikkilanib»)	«go‘yo ikkilanayotgandek»
«Тварь ли я дрожащая или право имею?» (rus)	o‘zini sinash; kamsitish va g‘urur to‘qnashuvi	«тварь»ning keskinligini	«Qaltiroq bir maxluqmanmi men

Asl birlik	Psixologik yuk	Tarjimadagi xavf	Model variant
		yumshatish	yoki haqqim bormi?»
«тоска» (rus)	sababsiz, cho‘ziluvchan ruhiy og‘riq, yolg‘izlik	«g‘am», «qayg‘u» orqali sababiy ma’no berish	«dil g‘ashligi», «hasrat» + takrorni saqlash
«For Lucy had her work cut out for her.» (ingl.)	personajning ichki asoslashi (erkin-o‘zlashtirma nutq)	ovozni hikoyachiga qaytarish	«Axir Lyusining ishi boshidan oshib yotibdi-ku.»
«A man can be destroyed but not defeated.» (ingl.)	iroda va ichki g‘urur; lakonizm	izohli, cho‘zilgan tarjima	«Odamni yo‘q qilish mumkin, ammo uni yengib bo‘lmaydi.»
«andisha» (o‘zb.)	boshqalar ko‘nglini o‘ylab o‘zini tiyish; ijobiy baho	«shyness», «timidity» — salbiy baho	«restraint, out of regard for others»
«ko‘ngli g‘ash» (o‘zb.)	noaniq, mavhum bezovtalik	«he was sad» darajasiga tushirish	«a vague unease weighed on him»

4.7. Psixologik talqin adekvatligini baholash mezonlari

Tahlil natijalarini umumlashtirish asosida psixologik talqin adekvatligini baholashning besh mezoni ishlab chiqildi (5-jadval). Mezonlar tarjima tanqidi, tarjimani tahrir qilish va tarjimonlar tayyorlash amaliyotida qo‘llash uchun mo‘ljallangan.

5-jadval. Badiiy tarjimada psixologik talqin adekvatligini baholash mezonlari

Mezon	Tekshiruv savoli	Buzilish belgisi
1. Ichki nutq shaklining saqlanishi	Ong tasviri shakli (psixonarratsiya, ichki monolog, erkin-o‘zlashtirma nutq) tarjimada saqlanganmi?	ichki monolog muallif bayoniga yoki ko‘chirma gapga aylangan
2. Ritmik-sintaktik muvofiqlik	Gap uzunligi, uzilish va takror ruhiy dinamikani aks ettiradimi?	uzuq gaplar «silliqlangan», takror olib tashlangan
3. Detal funksiyasining saqlanishi	Detal ishora vazifasini bajarishda davom etyaptimi?	detal izohlangan yoki tushib qolgan
4. Noaniqlik darajasining saqlanishi	Asl matndagi taxmin, ikkilanish va bo‘shliqlar saqlanganmi?	«go‘yo», «как бы» tushib qolib, holat aniqlashtirilgan
5. Madaniy-psixologik moslashuv me’yori	Personaj xulqi o‘quvchiga tushunarli, ammo uning madaniy o‘ziga xosligi saqlanganmi?	xulq maqsad madaniyat me’yorlariga moslab o‘zgartirilgan

Birinchi uch mezon matnning shakliy tomoniga, to‘rtinchisi uning talqiniy ochiqligiga, beshinchisi esa madaniyatlararo jihatiga taalluqli. Mezonlar bir-birini to‘ldiradi: masalan, ritm saqlanib, noaniqlik yo‘qolgan tarjima ham, madaniy o‘ziga xoslik saqlanib, ichki nutq shakli buzilgan tarjima ham psixologik jihatdan to‘liq adekvat hisoblanmaydi.

4.8. Natijalarning muhokamasi

Olingan natijalar bir necha muhim qonuniyatni ochib beradi. Birinchidan, psixologik tasvirni o‘girishdagi asosiy yo‘qotishlar mazmun darajasida emas, balki shakl darajasida yuz beradi. Bu xulosa L.S. Vigotskiyning estetik reaksiya shakl va material ziddiyati orqali yuzaga keladi degan qarashini [2] tarjima materialida tasdiqlaydi: Dostoyevskiyning «как бы»si yoki Xemingueyning lakonizmi «tekislanganda» axborot saqlanadi, ammo psixologik ta’sir yo‘qoladi.

Ikkinchidan, tarjimondagi «izohlab yuborish» moyilligi tasodifiy xato emas, balki tarjima jarayonining psixologik tabiatidan kelib chiqadigan tendensiyadir. I. Leviy ta’riflagan talqin bosqichida [8] tarjimon matndagi bo‘shliqni o‘zi to‘ldiradi va keyingi bosqichda bu talqinni beixtiyor matnga kiritadi. Natijada V. Izer ta’riflagan bo‘shliqlar [14] maqsad til o‘quvchisi uchun yopiladi. A. Popovichning ifoda siljishlari nazariyasi [9] nuqtai nazaridan bu jarayonni «talqiniy siljish» deb atash mumkin.

Uchinchidan, lisoniy filtr faqat yo‘qotish manbai emas. O‘zbek tilining modal yuklamalar tizimi va «ekan» evidensial shakli erkin-o‘zlashtirma nutqni berishda ingliz tilidagi zamonlar moslashuvidan kam bo‘lmagan, ba’zan esa undan nozikroq imkoniyatlar yaratadi. Bu S. Basnett va D. Damrosh ilgari surgan, tarjimani asarning yangi madaniy muhitdagi hayoti va «boyishi» sifatida ko‘rish g‘oyasiga [22; 23] mos keladi.

To‘rtinchidan, madaniy-psixologik filtr tarjimon oldiga texnik emas, balki axloqiy-estetik tanlovni qo‘yadi. Otabek yoki Zebi kabi personajlarning ruhiyati milliy axloqiy me’yorlar bilan chambarchas bog‘liq; ularni maqsad madaniyat me’yorlariga moslash asarni tushunarli qilgandek ko‘rinsa-da, aslida uning psixologik o‘zagini o‘zgartiradi. Bu holda V.M. Jirmunskiy ta’kidlagan tipologik o‘xshashlik va farqlarni [7] hisobga olgan holda madaniy masofani saqlash va zarur izohni matndan tashqariga chiqarish maqbul yo‘l hisoblanadi.

Olingan natijalarning amaliy ahamiyati ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Tarjima amaliyoti uchun taklif etilgan mezonlar tarjimani tahrir qilishda tekshiruv ro‘yxati vazifasini bajarishi mumkin. Tarjimonlar tayyorlash amaliyotida esa tarjimadan oldin parchaning «psixologik sharhi»ni tuzish — ya’ni personaj holatini, uni tashuvchi vositalarni va saqlanishi

shart bo‘lgan dominantani yozma ravishda belgilash — talabalarda psixologik matnga nisbatan sezgirlikni shakllantirishning samarali usuli sifatida tavsiya etiladi. Bu usul H. Krings va P. Kussmaul ishlab chiqqan tarjimon ongidagi jarayonlarni anglash metodikasi [19; 20] bilan ham uyg‘undir.

5. XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot quyidagi xulosalarga olib keladi.

Birinchidan, psixologik talqin qiyosiy adabiyotshunoslik va tarjimashunoslikni bog‘lovchi umumiy muammodir. Uning nazariy asoslarini yetti yondashuv tashkil etadi; ular orasida tarjima uchun eng samaralilari psixologik ta’sirni aniq lisoniy-kompozitsion vositalar bilan bog‘lovchi matnga yo‘naltirilgan yondashuvlardir (L.S. Vigotskiy, M.M. Baxtin, narratologiya).

Ikkinchidan, badiiy tarjimada psixologik talqin «muallif — personaj — tarjimon — tarjima matni — o‘quvchi» zanjirida kechadigan besh bo‘g‘inli jarayon sifatida modellashtiriladi. Tarjimon bu jarayonning markazida turib, bir vaqtda o‘quvchi va muallif rolini bajaradi, uning talqiniga esa lisoniy va madaniy-psixologik filtrlar ta’sir ko‘rsatadi.

Uchinchidan, psixologizm shakllari tarjimonga turlicha xavf tug‘diradi: bevosita psixologizmda asosiy xavf shakl bilan, umumlashtiruvchi-belgilovchi shaklda leksik muqobil bilan bog‘liq; eng yuqori xavf zonasi esa bilvosita psixologizm — detal, sukut, ritm va erkin-o‘zlashtirma nutq sohasidir.

To‘rtinchidan, tarjimadagi asosiy yo‘qotishlar mazmun emas, shakl darajasida yuz beradi va ko‘pincha tarjimonning matnni «izohlab yuborish»ga moyilligi bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘zbek tilidagi modal yuklamalar va «ekan» shakli erkin-o‘zlashtirma nutqni berishda samarali kompensatsiya vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Beshinchidan, psixologik talqin adekvatligini baholash uchun besh mezon taklif etildi: ichki nutq shaklining saqlanishi, ritmik-sintaktik muvofiqlik, detal funksiyasining saqlanishi, noaniqlik darajasining saqlanishi va madaniy-psixologik moslashuv me’yori. Ushbu mezonlar tarjima tanqidi, tahriri va tarjimonlar tayyorlash amaliyotida qo‘llanishi mumkin.

Tadqiqot istiqbollari she’riy matnda psixologik tasvir tarjimasini o‘rganish, bir asarning bir necha muqobil tarjimasini taklif etilgan mezonlar asosida qiyoslash hamda tarjimonlar ishtirokida «ovoz chiqarib fikrlash» usulida eksperimental tadqiqot o‘tkazish bilan bog‘liq.

MUALLIFLAR BAYONOTLARI

Mualliflar hissasi. Maqola yakka muallif tomonidan tayyorlangan. Muallif tadqiqot konsepsiyasini ishlab chiqish, materialni to‘plash va tahlil qilish, natijalarni talqin etish hamda qo‘lyozmani yozish va yakuniy tahrir qilish bosqichlarining barchasini mustaqil amalga oshirgan.

Manfaatlar to‘qnashuvi. Muallif manfaatlar to‘qnashuvi mavjud emasligini ma’lum qiladi.

Moliyalashtirish. Tadqiqot hech qanday tashqi moliyalashtirish manbaisiz, muallifning shaxsiy tashabbusi asosida amalga oshirilgan.

Ma’lumotlarning ochiqligi. Tahlil qilingan parchalar maqolada va adabiyotlar ro‘yxatida ko‘rsatilgan asarlardan olingan; tahlil materiallari asosli so‘rov bo‘yicha muallifdan olinishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Потебня А.А. Мысль и язык. – Киев: СИНТО, 1993.
2. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Искусство, 1986.
3. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советский писатель, 1963.
4. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Л.: Советский писатель, 1971.
5. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. – М.: Просвещение, 1988.
6. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970.
7. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. – Л.: Наука, 1979.
8. Левый И. Искусство перевода / пер. с чеш. Вл. Россельса. – М.: Прогресс, 1974.
9. Попович А. Проблемы художественного перевода. – М.: Высшая школа, 1980.
10. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990.
11. Freud S. Creative Writers and Day-Dreaming // The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Vol. 9. – London: Hogarth Press, 1959. – P. 141–153.
12. Jung C.G. The Spirit in Man, Art, and Literature (Collected Works. Vol. 15). – Princeton: Princeton University Press, 1966.
13. Cohn D. Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction. – Princeton: Princeton University Press, 1978.
14. Iser W. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.
15. Holland N.N. The Dynamics of Literary Response. – New York: Oxford University Press, 1968.
16. Oatley K. Such Stuff as Dreams: The Psychology of Fiction. – Chichester: Wiley-Blackwell, 2011.
17. Nida E.A. Toward a Science of Translating. – Leiden: E.J. Brill, 1964.
18. Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation / ed. by R.A. Brower. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1959. – P. 232–239.
19. Krings H.P. Was in den Köpfen von Übersetzern vorgeht. – Tübingen: Gunter Narr, 1986.
20. Kussmaul P. Training the Translator. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1995.
21. Toury G. Descriptive Translation Studies and Beyond. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1995.

22. Bassnett S. Comparative Literature: A Critical Introduction. – Oxford: Blackwell, 1993.
23. Damrosch D. What Is World Literature? – Princeton: Princeton University Press, 2003.
24. Wierzbicka A. Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
25. Pushkin A. Eugene Onegin: A Novel in Verse / transl. with a commentary by V. Nabokov. – New York: Bollingen Foundation, 1964.
26. Salomov G‘. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.
27. Komilov N. Tafakkur karvonlari. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
28. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.
29. Quronov D. Cho‘lpon nasri poetikasi. – Toshkent: Sharq, 2004.
30. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.

REFERENCES

1. Potebnya A.A. Mysl’ i yazyk [Thought and Language]. Kiev, SINTO Publ., 1993. (In Russian)
2. Vygotskiy L.S. Psikhologiya iskusstva [The Psychology of Art]. Moscow, Iskusstvo Publ., 1986. (In Russian)
3. Bakhtin M.M. Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky’s Poetics]. Moscow, Sovetskiy pisatel’ Publ., 1963. (In Russian)
4. Ginzburg L.Ya. O psikhologicheskoy proze [On Psychological Prose]. Leningrad, Sovetskiy pisatel’ Publ., 1971. (In Russian)
5. Esin A.B. Psikhologizm russkoy klassicheskoy literatury [Psychologism in Russian Classical Literature]. Moscow, Prosveshchenie Publ., 1988. (In Russian)
6. Lotman Yu.M. Struktura khudozhestvennogo teksta [The Structure of the Artistic Text]. Moscow, Iskusstvo Publ., 1970. (In Russian)
7. Zhirmunskiy V.M. Sravnitel’noe literaturovedenie: Vostok i Zapad [Comparative Literature: East and West]. Leningrad, Nauka Publ., 1979. (In Russian)
8. Levý J. Iskusstvo perevoda [The Art of Translation]. Transl. from Czech by Vl. Rossel’s. Moscow, Progress Publ., 1974. (In Russian)
9. Popovič A. Problemy khudozhestvennogo perevoda [Problems of Literary Translation]. Moscow, Vysshaya shkola Publ., 1980. (In Russian)
10. Komissarov V.N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty) [Translation Theory (Linguistic Aspects)]. Moscow, Vysshaya shkola Publ., 1990. (In Russian)
11. Freud S. Creative Writers and Day-Dreaming. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Vol. 9. London, Hogarth Press, 1959, pp. 141–153.
12. Jung C.G. The Spirit in Man, Art, and Literature (Collected Works, Vol. 15). Princeton, Princeton University Press, 1966.
13. Cohn D. Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction. Princeton, Princeton University Press, 1978.
14. Iser W. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978.
15. Holland N.N. The Dynamics of Literary Response. New York, Oxford University Press, 1968.
16. Oatley K. Such Stuff as Dreams: The Psychology of Fiction. Chichester, Wiley-Blackwell, 2011.
17. Nida E.A. Toward a Science of Translating. Leiden, E.J. Brill, 1964.
18. Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation. In: Brower R.A. (ed.) On Translation. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1959, pp. 232–239.
19. Krings H.P. Was in den Köpfen von Übersetzern vorgeht [What Goes On in Translators’ Heads]. Tübingen, Gunter Narr, 1986. (In German)
20. Kussmaul P. Training the Translator. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 1995.
21. Toury G. Descriptive Translation Studies and Beyond. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 1995.
22. Bassnett S. Comparative Literature: A Critical Introduction. Oxford, Blackwell, 1993.
23. Damrosch D. What Is World Literature? Princeton, Princeton University Press, 2003.
24. Wierzbicka A. Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
25. Pushkin A. Eugene Onegin: A Novel in Verse. Transl. with a commentary by V. Nabokov. New York, Bollingen Foundation, 1964.
26. Salomov G. Tarjima nazariyasi asoslari [Fundamentals of Translation Theory]. Tashkent, O‘qituvchi Publ., 1983. (In Uzbek)
27. Komilov N. Tafakkur karvonlari [Caravans of Thought]. Tashkent, Ma’naviyat Publ., 1999. (In Uzbek)
28. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari [Fundamentals of Translation Theory]. Tashkent, Fan Publ., 2005. (In Uzbek)
29. Quronov D. Cho‘lpon nasri poetikasi [The Poetics of Cho‘lpon’s Prose]. Tashkent, Sharq Publ., 2004. (In Uzbek)
30. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish [Introduction to Literary Studies]. Tashkent, A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti Publ., 2004. (In Uzbek)